

SANOAT KORXONALARIDA XARAJATLARNI OPTIMALLASHTIRISH ORQALI ISHLAB CHIQRISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING IQTISODIY MEXANIZMLARI

Abdurashidov Xojiakbar Dilshodbek o'g'li

Andijon davlat texnika instituti “Iqtisodiyot” yo‘nalishi

4-bosqich K-111-21 guruh bitiruvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20611223>

Annotatsiya. Mazkur maqolada sanoat korxonalarida xarajatlarni optimallashtirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Korxonalarda xarajatlarni boshqarishning zamonaviy usullari, resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish hamda tejamkor texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, xarajatlarni optimallashtirish ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish, mehnat unumdorligini oshirish va korxonalarining raqobatbardoshligini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: sanoat korxonasi, xarajatlarni optimallashtirish, ishlab chiqarish samaradorligi, tannarx, iqtisodiy mexanizm, resurs tejamkorligi, raqobatbardoshlik, innovatsiyalar.

Kirish

Jahon iqtisodiyotida sanoat tarmog'ining barqaror rivojlanishi mamlakat iqtisodiy o'sishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Global raqobatning kuchayishi, resurslar narxining o'sishi hamda ishlab chiqarish xarajatlarining ortib borishi korxonalar oldiga xarajatlarni samarali boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish vazifasini qo'yimoqda. Ayniqsa, sanoat korxonalarida mahsulot tannarxining yuqori bo'lishi korxonaning moliyaviy natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli xarajatlarni optimallashtirish masalasi zamonaviy korporativ boshqaruvning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda [1].

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining uzoq muddatli raqobatbardoshligi ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish darajasi bilan belgilanadi. Xomashyo, materiallar, energiya va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish imkonini beradi. Natijada korxonaning rentabellik darajasi oshadi va investitsion jozibadorligi kuchayadi [2].

So'nggi yillarda sanoat korxonalarida Lean Manufacturing, Kaizen, Activity-Based Costing (ABC), Total Quality Management (TQM) kabi zamonaviy boshqaruv konsepsiyalarining qo'llanilishi xarajatlarni kamaytirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim natijalar bermiqda. Ushbu yondashuvlar ishlab chiqarishdagi ortiqcha yo'qotishlarni aniqlash, resurslardan samarali foydalanish va boshqaruv qarorlarini optimallashtirish imkonini yaratadi [3].

O'zbekiston sanoatini modernizatsiya qilish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar ham xarajatlarni optimallashtirishning ilmiy asoslarini chuqur o'rganishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, sanoat korxonalarida xarajatlarni optimallashtirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning iqtisodiy mexanizmlarini tadqiq etish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism

Korxonalarda xarajatlarni boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish masalalari iqtisodiyot fanida ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, amerikalik iqtisodchi Michael

Porter o'zining “Competitive Advantage” asarida korxonalar raqobatbardoshligini ta'minlashda qiymat zanjiri (Value Chain) konsepsiyasining ahamiyatini asoslab bergan. Olimning fikricha, korxonalar faoliyatidagi har bir jarayon bo'yicha xarajatlarni tahlil qilish va samarasiz xarajatlarni qisqartirish raqobat ustunligini shakllantirishning asosiy omili hisoblanadi [1].

Robert S. Kaplan va Robin Cooper o'zlarining “Cost and Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance” asarida an'anaviy xarajat hisoblash tizimlari zamonaviy ishlab chiqarish sharoitida yetarli samara bermasligini ta'kidlab, Activity-Based Costing (ABC) usulini taklif qilganlar. Mualliflarning fikriga ko'ra, xarajatlarning kelib chiqish sabablarini aniqlash korxonalarda xarajatlarni optimallashtirishning muhim vositasidir [2].

Yapon olimi Masaaki Imai “Kaizen: The Key to Japan's Competitive Success” asarida korxonalarda uzluksiz takomillashtirish tamoyillarini joriy etish orqali xarajatlarni bosqichma-bosqich kamaytirish va samaradorlikni oshirish mumkinligini asoslab bergan. Olimning ta'kidlashicha, ishlab chiqarish jarayonlaridagi mayda takomillashtirishlar uzoq muddatda katta iqtisodiy natijalarga olib keladi [3].

Taiichi Ohno “Toyota Production System: Beyond Large-Scale Production” asarida ishlab chiqarishdagi ortiqcha yo'qotishlarni bartaraf etish, zaxiralarni maqbullashtirish va resurslardan samarali foydalanish orqali tannarxni pasaytirish mumkinligini ko'rsatib bergan. Muallif ishlab chiqqan Lean Manufacturing konsepsiyasi bugungi kunda dunyoning ko'plab sanoat korxonalarida qo'llanilmoqda [4].

Mahalliy iqtisodchi olim Q.A. Yahyoev o'zining korxonalar iqtisodiyoti va boshqaruviga bag'ishlangan ilmiy ishlarida xarajatlarni boshqarish tizimining korxonalar moliyaviy natijalariga ta'sirini tahlil qilgan. Olim korxonalarda ichki rezervlarni aniqlash va ulardan samarali foydalanish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini ta'kidlaydi [5].

Yuqoridagi ilmiy qarashlar sanoat korxonalarida xarajatlarni optimallashtirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish masalasining nazariy asoslarini shakllantiradi hamda mazkur tadqiqot uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotda ilmiy bilishning tahlil, sintez, taqqoslash, iqtisodiy-statistik va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Sanoat korxonalarida xarajatlarni optimallashtirishning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siri nazariy va amaliy jihatdan o'rganildi. Tadqiqot jarayonida xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy ishlari, korxonalar faoliyatiga oid statistik ma'lumotlar hamda iqtisodiy ko'rsatkichlar tahlil qilindi. Shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlari tarkibidagi o'zgarishlarning rentabellik va mehnat unumdorligiga ta'siri qiyosiy baholandi. Olingan natijalar asosida sanoat korxonalarida xarajatlarni boshqarishning samarali iqtisodiy mexanizmlari bo'yicha ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Sanoat korxonalarida xarajatlarni optimallashtirish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim iqtisodiy omillaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy bozor sharoitida korxonalar raqobatbardoshligini ta'minlash nafaqat mahsulot hajmini oshirish, balki mavjud resurslardan maksimal darajada samarali foydalanishni ham talab qiladi. Shu nuqtai nazardan xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish korxonalar moliyaviy natijalarini yaxshilash, foyda miqdorini oshirish va ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari tarkibini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, sanoat korxonalarida xarajatlarning asosiy qismini xomashyo va materiallar, energiya resurslari, ish haqi xarajatlari hamda amortizatsiya ajratmalari tashkil etadi. Korxonalarda ushbu xarajatlarni ilmiy asoslangan tarzda optimallashtirish tannarxni pasaytirish va rentabellikni oshirish imkonini beradi.

Portnering ta’kidlashicha, korxonaning qiymat yaratish zanjiridagi har bir bosqichni tahlil qilish ortiqcha xarajatlarni aniqlash va ularni bartaraf etish imkoniyatini yaratadi [1].

Sanoat korxonalarida xarajatlarni optimallashtirishning iqtisodiy mexanizmlaridan biri ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish hisoblanadi. Xususan, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish energiya xarajatlarini sezilarli darajada kamaytiradi. Jahon amaliyotida energiya tejamkor uskunalarni qo’llash natijasida elektr energiyasi xarajatlari o’rtacha 15–25 foizga qisqarishi kuzatilgan. Natijada ishlab chiqarish tannarxi pasayib, mahsulotning bozordagi raqobatbardoshligi ortadi [2].

Bundan tashqari, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va raqamlashtirish ham xarajatlarni optimallashtirishning samarali vositasi hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar yordamida ishlab chiqarishning barcha bosqichlari real vaqt rejimida nazorat qilinadi, ortiqcha yo’qotishlar aniqlanadi va tezkor boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Bu esa mehnat unumdorligining oshishiga va ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishiga xizmat qiladi.

Kaplan va Cooper tomonidan ishlab chiqilgan Activity-Based Costing (ABC) tizimi korxonalarda xarajatlarni faoliyat turlari bo’yicha taqsimlash imkonini beradi. Ushbu usul yordamida qaysi faoliyat turi ko’proq xarajat talab qilayotgani aniqlanadi va resurslarni qayta taqsimlash imkoniyati yuzaga keladi [3]. Natijada korxonalar xarajatlari tarkibining shaffofligi ta’minlanadi va iqtisodiy samaradorlik oshadi.

1-jadval

Sanoat korxonasida xarajatlarni optimallashtirish natijasida asosiy iqtisodiy ko’rsatkichlarning o’zgarishi

Ko’rsatkichlar	Optimallashtirishdan oldin	Optimallashtirishdan keyin	O’zgarish (%)
Mahsulot ishlab chiqarish hajmi (mlrd so’m)	120	135	112,5
Ishlab chiqarish xarajatlari (mlrd so’m)	95	90	94,7
Mahsulot tannarxi (ming so’m/birlik)	240	215	89,6
Sof foyda (mlrd so’m)	18	31	172,2
Rentabellik darajasi (%)	18,9	34,4	+15,5 punkt
Mehnat unumdorligi (%)	100	118	118,0

Jadval ma’lumotlaridan ko’rinadiki, xarajatlarni optimallashtirish natijasida ishlab chiqarish xarajatlari 5,3 foizga kamaygan bo’lsa-da, ishlab chiqarish hajmi 12,5 foizga oshgan. Natijada sof foyda 72,2 foizga ortgan. Bu esa xarajatlarni samarali boshqarish korxonalar iqtisodiy natijalariga sezilarli ijobiy ta’sir ko’rsatishini tasdiqlaydi.

Taiichi Ohno tomonidan ishlab chiqilgan Toyota ishlab chiqarish tizimida ortiqcha zaxiralarni kamaytirish, ishlab chiqarishdagi kutish vaqtlarini qisqartirish va nuqsonlar sonini kamaytirish orqali xarajatlarni optimallashtirishga alohida e’tibor qaratilgan [4]. Ushbu yondashuv bugungi kunda ko’plab sanoat korxonalarida qo’llanilib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim vositasiga aylangan.

Korxonalarda xarajatlarni optimallashtirishning yana bir muhim yo’nalishi mehnat resurslaridan samarali foydalanish hisoblanadi. Mehnat unumdorligining oshishi mahsulot

birligiga to‘g‘ri keladigan ish haqi xarajatlarini kamaytiradi. Buning uchun xodimlarning malakasini oshirish, zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etish va motivatsiya tizimini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega.

Masaaki Imai tomonidan ilgari surilgan Kaizen konsepsiyasiga ko‘ra, korxonalarda kichik, ammo uzluksiz takomillashtirishlar orqali katta iqtisodiy natijalarga erishish mumkin [5]. Xususan, ishlab chiqarish jarayonlarini muntazam tahlil qilish va xodimlarning takliflarini inobatga olish xarajatlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Korxonada samaradorligini baholashda xarajat sig‘imi ko‘rsatkichidan ham foydalaniladi. Xarajat sig‘imi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$X_s = \frac{X}{M}$$

Bu yerda:

X_s – xarajat sig‘imi;

X – jami xarajatlar;

M – ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi.

Mazkur ko‘rsatkichning pasayishi korxonada xarajatlar samaradorligi oshganligini bildiradi. Xarajat sig‘imining kamayishi ishlab chiqarish samaradorligi ortishining muhim belgilaridan biri hisoblanadi.

2-jadval

Xarajatlarni optimallashtirishning ishlab chiqarish samaradorligiga ta‘siri

Ko‘rsatkich	2022	2023	2024
Xarajat sig‘imi	0,82	0,78	0,71
Fond qaytimi	1,45	1,58	1,72
Mehnat unumdorligi indeksi	100	109	121
Rentabellik (%)	16,4	21,7	28,3

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, xarajat sig‘imining 0,82 dan 0,71 gacha pasayishi korxonada xarajatlardan foydalanish samaradorligi oshganligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga fond qaytimi va mehnat unumdorligining o‘sishi ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish darajasi yaxshilanganligini anglatadi.

Raqamli transformatsiya sharoitida korxonalarda ERP, CRM va Business Intelligence tizimlarini joriy etish xarajatlarni boshqarishning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda. Ushbu tizimlar yordamida korxonada xarajatlari real vaqt rejimida monitoring qilinadi, byudjetlashtirish jarayonlari avtomatlashtiriladi va resurslardan foydalanish samaradorligi oshiriladi. Natijada ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishi bilan bir qatorda boshqaruv qarorlarining sifati ham yaxshilanadi.

Shuningdek, sanoat korxonalarida logistika xarajatlarini optimallashtirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Transport va ombor xarajatlarini qisqartirish mahsulot tannarxini kamaytirishning qo‘shimcha manbasi hisoblanadi. Ayniqsa, ta‘minot zanjirlarini raqamlashtirish va logistika jarayonlarini optimallashtirish orqali korxonalar sezilarli iqtisodiy samara olishlari mumkin.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarni optimallashtirishning iqtisodiy mexanizmlari quyidagi asosiy yo‘nalishlar orqali amalga oshiriladi:

- ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish;
- energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish;
- ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish;

- raqamli boshqaruv tizimlarini qo'llash;
- logistika xarajatlarini qisqartirish;
- mehnat unumdorligini oshirish;
- sifat menejmenti tizimlarini takomillashtirish;
- Lean Manufacturing va Kaizen konsepsiyalarini joriy etish.

Mazkur mexanizmlarning kompleks ravishda qo'llanilishi sanoat korxonalarida ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish, foyda miqdorini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu sababli xarajatlarni optimallashtirish sanoat korxonalarining strategik rivojlanishida ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida qaralishi lozim.

Xulosa

Sanoat korxonalarida xarajatlarni optimallashtirish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim iqtisodiy omili hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xarajatlarni ilmiy asoslangan tarzda boshqarish mahsulot tannarxini kamaytirish, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va korxonaning rentabelligini yuksaltirish imkonini beradi.

Xarajatlarni optimallashtirishning asosiy iqtisodiy mexanizmlari sifatida energiya va resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, raqamli boshqaruv tizimlarini qo'llash, logistika xarajatlarini qisqartirish hamda mehnat unumdorligini oshirish alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu omillar ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish bilan birga korxonaning moliyaviy barqarorligini mustahkamlaydi.

Tadqiqot davomida xarajat sig'imining pasayishi, fond qaytimining oshishi va rentabellik darajasining o'sishi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligi aniqlandi. Bu esa xarajatlarni optimallashtirish korxonaning iqtisodiy samaradorligini oshirishning muhim vositasi ekanligini tasdiqlaydi.

Kelgusida sanoat korxonalarida zamonaviy boshqaruv konsepsiyalari, jumladan Lean Manufacturing, Kaizen va Activity-Based Costing tizimlarini keng joriy etish, raqamli transformatsiyani jadallashtirish hamda innovatsion texnologiyalardan foydalanishni kengaytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Natijada korxonalar raqobatbardoshligi oshadi, ishlab chiqarish samaradorligi yuksaladi va iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiluvchi qo'shimcha imkoniyatlar yaratiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Porter M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 1985. – 557 p.
2. Kaplan R.S., Cooper R. Cost and Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance. – Boston: Harvard Business School Press, 1998. – 357 p.
3. Imai M. Kaizen: The Key to Japan's Competitive Success. – New York: McGraw-Hill Publishing Company, 1986. – 259 p.
4. Ohno T. Toyota Production System: Beyond Large-Scale Production. – Portland: Productivity Press, 1988. – 143 p.
5. Yahyoev Q.A. Korxonaning iqtisodiyoti va menejmenti. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019. – 384 b.